

УДК 94(477.87)"1939"

DOI: 10.24919/2312-2595.2/44.184673

Олександр ПАГІРЯ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Меморіального музею «Територія терору», 45 з, проспект В. Чорновола, м. Львів, Україна, індекс 79000 (bandusak@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2481-9769>

Бібліографічний опис статті: Пагіря, О. (2019). Роззброєння членами Карпатської Січі чехословацьких військ в умовах агресії Угорщини проти Карпатської України (14–16 березня 1939 р.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 2/44, 121–146. doi: 10.24919/2312-2595.2/44.184673.

РОЗЗБРОЄННЯ ЧЛЕНАМИ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ВІЙСЬК В УМОВАХ АГРЕСІЇ УГОРЩИНИ ПРОТИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (14–16 березня 1939 р.)

Анотація. *Мета дослідження* – проведення аналізу акцій з роззброєння частин і підрозділів чехословацької армії, фінансової сторожі, жандармерії та прикордонної охорони (StOS) на території Карпатської України протягом 14–16 березня 1939 р. членами Карпатської Січі з метою організації належного опору угорській агресії. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в історіографії на основі невідомих чеських архівних документів розкрито масштабну операцію новосформованих збройних сил Карпатської України з роззброєння чехословацьких підрозділів, що відступали на всій території краю. **Висновки.** Роззброєння чехословацьких військ відбувалося у надзвичайно короткий проміжок часу перед самим приходом гонведів за декількома сценаріями: 1) шляхом добровільної передачі зброї і влади на місцях січовикам за наказом вищого командування; 2) шляхом домовленостей між українськими та чехословацькими офіцерами; 3) збройних сутичок і протистояння. Найбільшого масштабу акції з роззброєння набули на Воловеччині, в околицях Хуста, на Перечинщині та Великоберезнянщині. Найзапекліше протистояння від-

булося на Воловеччині, а також поблизу румунського кордону на сході краю. Певною мірою ці сутички слід розглядати як продовження чесько-українського збройного конфлікту в Хусті та його околицях 13–14 березня 1939 р. Відібрана у чехів зброя складала левову частку арсеналу новонародженого українського війська. За найбільш скромними підрахунками, в результаті згаданих акцій карпатські січовики здобули понад тисячу гвинтівок, кілька десятків кулеметів, чимало гранат, амуніції та обмундирування, зокрема металеві шоломи, які стали незамінними під час боїв із угорськими військами. Цим озброєнням були забезпечено щонайменше 600–800 карпатських січовиків.

Ключові слова: Карпатська Україна; Карпатська Січ; чехословацькі війська; роззброєння; Угорщина.

Oleksandr PAHIRIA

Candidate of Historical Science, Senior Research Fellow of the Memorial Museum of «Territory of Terror», 45h Chornovola ave., Lviv, Ukraine, postal code 79000 (bandusak@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2481-9769>

To cite this article: Pahiria, O. (2019). Rozzbroiennia chlenamy Karpatskoi Sichi chekhoslovatskykh viisk v umovakh ahresii Uhorshchyny proty Karpatskoi Ukrainy (14–16 bereznia 1939 r.) [The disarmament by members of the Carpathian Sich of Czechoslovak troops amid Hungarian aggression against Carpatho-Ukraine (14–16 March 1939)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriiā – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 2/44, 121–146. doi: 10.24919/2312-2595.2/44.184673 [in Ukrainian].

THE DISSARMAMENT BY MEMBERS OF THE CARPATHIAN SICH OF CZECHOSLOVAK TROOPS AMID HUNGARIAN AGRESSION AGAINST CARPATHO-UKRAINE (14–16 March 1939)

Summary. *The purpose of this research is to analyze the campaign for the disarmament of units and detachments of the Czechoslovak Army, the Financial Guard, Gendarmerie and the Border Guards (StOS) by members of the Carpathian Sich on the territory of Carpatho-*

*Ukraine between 14 and 16 March 1939 aimed at offering due resistance to Hungarian aggression. **The scientific novelty** of the article is connected with the fact that for the first time in Ukrainian historiography on the basis of Czech archival sources it reveals a large-scale operation of the newly established Armed Forces of Carpatho-Ukraine aimed at the disarmament of retreating Czechoslovak units across the entire territory of the region. **Conclusions.** The disarmament of Czechoslovak units was conducted within a very short period of time before the arrival of the Honveds and developed according to several scenarios: 1) through the voluntary handover of arms and power to Sich members on the ground according to orders of superior command; 2) owing to agreements between Ukrainian and Czechoslovak officers; 3) via armed clashes and hostilities. The largest were disarmament actions in the Volovets district, in the vicinity of Khust, in Perechyn and Velyky Berezny districts. The fiercest fights took place in the Volovets district, as well as near the Romanian border in the eastern part of the region. To a certain extent these clashes should be viewed as a continuation of the Czech-Ukrainian armed conflict in Khust and its outskirts on 13–14 March 1939. The confiscated weapons constituted the lion's share in the arsenal of newborn Ukrainian troops. According to the most moderate estimates, as a result of these actions, the Carpathian Riflemen took possession of more than a thousand rifles, several dozen machineguns, many grenades, ammunition and uniforms, including metal helmets, which became indispensable during the fighting with the Hungarian troops. At least 600–800 Carpathian Riflemen were armed with these weapons.*

Keywords: Carpatho-Ukraine; Carpathian Sich; Czechoslovak troops; disarmament; Hungary.

Постановка проблеми. У середині березня 1939 р. у Центрально-Східній Європі відбулися кардинальні територіальні зміни, пов'язані з дезінтеграцією Чехо-Словацької та окупацією її земель гітлерівською Німеччиною. Внаслідок проголошення незалежності Словацької республіки (14 березня 1939 р.) та розпаду Чехословацької державності найсхідніший регіон республіки – Карпатська Україна – проголосила самостійність та розпочала формування власних збройних сил – Національної Оборони на чолі з полковником Армії УНР Сергієм Єфремовим. Їхнім первісним призначенням був захист кордонів Карпатської України від збройної

агресії з боку гортистської Угорщини, що за прихованою згодою Берліна вранці 14 березня 1939 р. розпочала окупацію краю.

На порядку денному новосформованого українського командування відразу постало питання проведення мобілізації, комплектування відділів та їх озброєння. В умовах відсутності достатньої кількості зброї єдиним шляхом для організації належного опору угорським військам, які з 15 березня 1939 р. перейшли у загальний наступ, було проведення роззброєння частин і підрозділів чехословацької армії, фінансової сторожі, жандармерії та прикордонної охорони (StOS), що відступали в сусідні країни (Румунію, Польщу та Словаччину), а також захоплення військових складів на території краю.

Аналіз останніх досліджень. У науковій історіографії проблема роззброєння карпатськими січовиками чехословацьких військ в умовах початку збройної агресії гортистської Угорщини проти Карпатської України знайшла тільки часткове висвітлення. У вітчизняних працях, присвячених питанню оборони Карпатської України та Карпатській Січі, акції з роззброєння чехословацьких військ майже не згадуються (Вегеш, 1996а, с. 147–159; Вегеш, 1996b; Вегеш, Делеган, Довганич та ін., 2002, с. 280–293; Вегеш, 2005, с. 157–167; Буковський & Вегеш, 2002; Буковський, 2004; Буковський, 2013а, с. 160–166; Буковський, 2013b, с. 360–365; Топальський, 2010, с. 401–406; Краснодемська, 2017, с. 246–257). У чеській військово-історичній літературі цю проблему частково висвітлювали дослідники Отта Голуб (Holub, 1969, s. 48–49; Holub, 1987) та Радан Лашек (Lášek, 2008; Lášek, 2009, s. 21–29). У польській історіографії окремі епізоди протистояння між чехословацькими військами та карпатськими січовиками на ґрунті зброї аналізували Міхал Ярнецький та Пьотр Кулаковський (Jarnecki & Kołakowski, 2017, s. 311–329). Водночас цілком помилковою є теза словацького історика Петера Шворца (Švorc, 2007, s. 242, 250) про те, що загалом роззброєння січовиками чехословацьких військ зазнало невдачі.

Виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми. Більшість науковців акцентують на описі бойових дій чехословацьких підрозділів та карпатських січовиків проти угорських військ, в той час як чесько-українське протистояння у тилу Карпатської України за контроль над зброєю та амуніцією зали-

шається недостатньо вивченим. Для кепсько озброєних українських відділів питання озброєння було життєво важливим з огляду на швидке просування угорських військ, а відтак аналіз цих акцій дасть можливість сформулювати уявлення про їхній масштаб та значення для посилення боєздатності відділів Національної Оборони Карпатської України.

Визначення мети та завдань дослідження. Метою цієї статті є проведення аналізу акцій з роззброєння частин і підрозділів чехословацької армії, фінансової сторожі, жандармерії та прикордонної охорони (StOS) на території Карпатської України протягом 14–16 березня 1939 р. членами Карпатської Січі з метою організації належного опору угорській агресії. Стаття базується на широкому колі джерел із чеських архівів, зокрема реляціях і спогадах колишніх чехословацьких командирів, членів StOS та жандармів із двох великих архівних збірок. Одна з них зберігається у Національному архіві Чеської республіки у Празі і містить переважно свідчення жандармів, записані за гарячими слідами невдовзі після евакуації із Карпатської України до чеських земель у другій половині березня – на початку квітня 1939 р. Друга збірка стала результатом документування у 1946 р. Корпусом національної безпеки ЧСР заслуг колишніх чехословацьких військовослужбовців у захисті республіки напередодні Другої світової війни. Вона зберігається цілісною архівною колекцією у відділі Архіву безпекових органів у Каніце (Брно). Певну частину цих свідчень у скороченому вигляді було опубліковано у науково-популярній книзі чеського історика Радана Лашека, присвяченій діяльності SOS на території Підкарпатської Русі у 1938–1939 рр. (Lášek, 2008).

Результати дослідження. Відсутність зброї була однією з ключових проблем від моменту створення Організації Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС) 9 листопада 1938 р. як парамілітарної організації, місією якої була «оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві, поборювання протидержавної пропаганди та різностороння підтримка правительства Підкарпатської Русі, зокрема для утримання ладу та безпеки» (ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 19, арк. 19).

Коріння проблеми сягало чехословацького законодавства, яке закріплювало право на носіння зброї лише за чехословацькою армією та органами державної безпеки. Згідно з рішенням автономного уряду Підкарпатської Русі від 29 жовтня 1938 р. до останніх належали армія, жандармерія та державна поліція. Відповідальність за загальну координацію їхньої діяльності покладалася на чехословацькі збройні сили (VHA, fond MNO, HS, oper. oddél. 3, inv. č. 5346, kart. 23).

Не маючи формального права на носіння та використання зброї, відділи Карпатської Січі, проте, залучалися чехословацькими військовими для проведення розвідки та засідок на диверсійні відділи поляків на північній ділянці кордону Підкарпатської Русі, починаючи з кінця листопада 1938 р. Легку вогнепальну зброю (револьвери та гвинтівки) перші відділи січовиків отримали саме з рук чехословацьких військових (VHA, fond MNO, HS, oper. oddél. 3, inv. č. 5346, kart. 23), які вважали ефективною тактику співпраці з «недержавним актором» задля протидії викликам «гібридної» загрози з боку сусідніх Польщі та Угорщини, які восени 1938 р. намагалися дестабілізувати ситуацію у краї шляхом засилання диверсійних загонів через кордон (Пагіря, 2016, с. 292–323).

Після короткого періоду співпраці з карпатськими січовиками у боротьбі з польськими та угорськими терористами (листопад-грудень 1938 р.) чехословацьке командування почало всіляко блокувати видачу зброї ОНОКС, вбачаючи в останній загрозу для себе. Найбільш послідовно ця політика впроваджувалася вже після призначення 16 січня 1939 р. на посаду третього міністра в уряді Карпатської України чеського генерала Лева Прхали, який перед тим успішно блокував озброєння Глінкової гвардії у Словаччині. Це у подальшому призвело до спроб карпатських січовиків нелегально викрасти зброю із чехословацьких складів та зрештою, – до збройного зіткнення з чехословацькими військами на вулицях Хуста в ніч з 13 на 14 березня 1939 р. (Пагіря, 2019, с. 21–37).

На момент проголошення незалежності Карпатської України ввечері 14 березня 1939 р. у розпорядженні Карпатської Січі в Хусті було всього 50 гвинтівок і 200 пістолетів, які січовики після припинення боїв із чехословацькими військами склали прем'єр-

міністру Августину Волошину (*На зов Києва*, 1993, с. 41). В умовах початку військової агресії сусідньої Угорщини, уряд Карпатської України на чолі з А. Волошиним ще ввечері 14 березня ухвалив рішення про початок оборони краю, а вранці наступного дня видав наказ про створення збройних сил – Національної Оборони Карпатської України на чолі з полковником Сергієм Єфремовим. Основним завданням нового командування було провести мобілізацію особового складу, укомплектувати відділи і забезпечити їх озброєнням та обмундируванням.

Попри наявність людського резерву (тільки протягом 14–15 березня 1939 р. зголосилося пр. 2–3 тис. добровольців (Єфремов, 2009, с. 29)), армія Карпатської України не була в змозі рекрутувати всіх бажаючих у боєздатні підрозділи через відсутність достатньої кількості зброї, амуніції та обмундирування. Для ведення переговорів із командуванням 12-ї чехословацької дивізії, яка здійснювала оборону краю на першому етапі (14–16 березня), з приводу можливості передачі зброї карпатським січовикам до Сваляви виїхав військовий міністр Степан Клочурак. Однак досягнути домовленості з чеськими офіцерами йому не вдалося, внаслідок чого він був змушений відступити разом зі штабом 12-ї дивізії у Словаччину.

Відтак, єдиним шляхом для організації збройного опору угорським військам, які з 15 березня 1939 р. перейшли у загальний наступ, було проведення роззброєння частин і підрозділів чехословацької армії, фінансової сторожі, жандармерії та прикордонної охорони (StOS), що відступали в сусідні країни (Румунію, Польщу та Словаччину), а також захоплення військових складів на території краю.

Вже у другій половині 15 березня дві сотні січовиків провели роззброєння місцевих сил чехословацької жандармерії, фінансової сторожі, державної поліції та StOS (загалом пр. 250 осіб), які скупчилися поблизу владної будівлі перед відходом у Румунію. Чехословацьке командування погодилося добровільно віддати січовикам для протистояння угорським військам дві третини штатної зброї, залишивши собі натомість решту для проведення евакуації. Представники влади Карпатської України надали запевнення у тому, що зброя не буде використана проти чехів. Однак дуже швидко січовики забули про цю домовленість, про-

довжуючи здійснювати напади на чехословацькі підрозділи, що відступали через Хуст у бік Румунії. У відповідь чехи почали створювати окремі відділи, які роззброювали членів Карпатської Січі (ABS, Vrno-Kanice, sygn. A 15, inv. č. 64, kr. 42, s. 743–744).

У подальшому роззброювалися також поодинокі групи чехословацьких військ, які відступали на схід через столицю Карпатської України. Щоб уникнути сутичок із армією та жандармерією, Начальна Команда Карпатської Січі вийшла на зв'язок і домовилася із командуванням 45-го піхотного полку, який відступав до румунського кордону, про передачу січовикам ще 200 гвинтівок, 20 тис. набоїв і військоове обмундирування (Єфремов, 2009, с. 50). Те, що було практично неможливим у часи автономії, коли чехи завзято опиралися озброєнню Карпатської Січі, стало реальністю лише перед обличчям спільної загрози.

Із чехословацького боку ініціативу у врегулюванні інцидентів із січовиками на ґрунті озброєння перебрав на себе командир хустського батальйону StOS підполковник Антонін Земан. Одягнувши синьо-жовту пов'язку, він разом з групою наближених офіцерів 15 березня 1939 р. виїхав до Великої Копані, де став посередником у переговорах між відділом січовиків і чехословацькими військами, яких перші намагалися роззброїти. У результаті сприяння чехи отримали пропуск, а січовики – частину зброї, з якою потягом вирушили до Королева над Тисою (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083; Балєга, 1996, с. 136). Із цього приводу пресове бюро Карпатської України відзначало: «Головна Команда армії Карпатської України подає до відома, що командант чеської сторожі (жандармерії) полк. Земан проголосив наказ видати зброю українській владі. Становище полк. Земаня ставить Головна Команда Карпатської України з признанням як гідний наслідування приклад для командантів чеських військових частин» (*Новий час*, 1939, с. 3).

Подібне «дипломатичне» втручання підполковнику Земану довелося здійснити також 16 березня, коли об 11 год. останні підрозділи чехословацького війська, що від'їжджали з Хуста, були зупинені кількома січовиками з легкими кулеметами, які намагалися силою відібрати у чехів зброю (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083).

Частину озброєння українці знайшли у покинутих чехами військових казармах у Хусті. Нею відразу було оснащено новобранців, які у складі невеликих відділів відправлялися на «угорський фронт». Загалом в Хусті та його околицях, за неповними даними, січовикам вдалося реквізувати понад 350 гвинтівків і 15 важких кулеметів (ЦДАВО України, ф. 4465с, оп. 1, спр. 126, арк. 56). Цією зброєю було споряджено чотири січові відділи, які 15–16 березня вирушили у напрямку Севлюша та Іршави (*На зов Києва*, 1993, с. 51).

Роззброєння січовиками чехословацьких військ і жандармерії 15–16 березня 1939 р. джерелами зафіксовано у багатьох населених пунктах Карпатської України – Перечині, Малому Березному, Воловому, Торуні, Прислопі, Майдані, Верхніх Верещках, Іршаві, Білках, Довгому, Липчі, Березовому, Вишньому Шарді (зараз Широке), Великій Копані, Королеві, Хусті, Драговому, Сокирниці, Буштині, Терєблі, Вонігово, Тячеві, Тересві тощо, Великому Бичкові та ін. Як зазначав Є. Врецьона: «Остаточно було вже все одно, чи доведе це до нового удару з ними. Краще конфлікт ніж безборонність» (*Карпатська Україна в боротьбі*, 1939, с. 116).

Широка географія роззброєння дає підстави говорити про масштабну скоординовану операцію, яка проходила за наказом Начальної Команди, зокрема начальника генштабу полковника Михайла Колодзінського, одночасно у багатьох місцевостях краю. Останній був прихильником того, щоб «шукати зброю на місці», і покладав великі сподівання на захоплення військових складів чехословацької армії на території Карпатської України у момент розпаду Чехо-Словаччини (Мірчук, 1968, с. 554–555).

Лише у деяких населених пунктах через рішучий спротив чехів ці спроби не увінчалися успіхом. Зокрема це сталося у с. Ставне Великоберезнянського округу, де командир місцевої жандармерії Йозеф Рихлік заявив, що буде готовий у разі нападу застосувати для оборони всю наявну зброю. Незважаючи на погрози, вже наступного дня січовики роззброїли тут відділ жандармів, який відступав до Великого Березного із Волосянки (Lášek, 2008, s. 50–51; Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083). Так само відмовив скласти зброю командир жандармерії у с. Вишково Хустського округу Василь Рішко (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2),

inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083). Принциповість проявила і жандармська дільниця у с. Чумальово Тячівського округу, яка 15 березня 1939 р. була оточена січовим відділом у кількості 50 чол. на чолі з галичанином Омельком Левенцем (Lášek, 2008, s. 250). Там, де чехословацькі війська були у більшості й виявляли не-поступливість, січовики зазвичай відступали. Як пригадував один із жандармів, що відходив у напрямку Хуста: «В одному селі під Хустом зіштовхнулися наші стражі на озброєних членів організації «Січ», які заявили, що ми всі мусимо здати зброю. Втім, коли ми зазначили, що у нас є сильний озброєний підрозділ і що зброю добровільно не здамо, пропустили нас без будь-якого насильства» (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083).

Проходячи Хустом, розрізнені групи чехословацьких військовослужбовців намагалися гуртуватися, аби відбити потенційних зазіхачів на їхню зброю. Як свідчив жандарм Франтішек Струна, який виступив ініціатором одного з таких формувань: «На власну відповідальність я зібрав частину станції Фанчиково, а також жандармів з інших станцій і перейняв командування. Ми йшли закритим підрозділом під захистом міста. В цей час було здійснено багато спроб з боку січовиків роззброїти нас. Ці спроби з мого боку були енергійно відбиті. Мій відділ складався загалом із 15 жандармів з одним легким кулеметом; кожен службовець мав по 300 набоїв до гвинтівки та 10 ручних гранат (...). Перед владною будовою була знову здійснена спроба роззброєння нашого відділу, цей раз вже старшими січовими офіцерами. Ми поставили запеклий опір, попередивши: якщо хтось наблизиться до одного із жандармів, ми відразу відкриємо вогонь. Після цього ми вже без пригод перейшли до чехословацького гарнізонного командування, де були зосереджені танки й бронемашини» (ABS, Brno-Kanice, sygn. A 15, inv. č. 64, kr. 42, s. 531–532).

За висловом заступника командира роти StOS Яна Свободи, чехословацькому офіцеру «було б безпечніше на вулиці в Будапешті, ніж в той час у Хусті». Роззброєння подекуди відбувалося у досить брутальний спосіб із конфіскацією особистих речей, грошей та інших матеріальних цінностей, погрозами смертю і моральним приниженням (Lášek, 2008, s. 221). Після конфлікту 13–14 березня 1939 р. у Хусті присутність чехословаць-

ких військ на території Карпатської України в очах січовиків остаточно втратила свою легітимність. У новій політичній реальності останні певною мірою намагалися помститися за жертви своїх побратимів минулого дня.

Яскравою ілюстрацією таких мотивів агресії проти чехів є зокрема випадок, який трапився 15 березня у с. Терєбря, округ Тячів, де натовп місцевих селян (800 осіб) вимагав негайної передачі жандармської дільниці Карпатській Січі, погрожуючи вбити чеських жандармів за розстріляних 14 березня січовиків у Хусті. За вказівкою тячівського окружного уряду місцеві правоохоронці були змушені передати дільницю разом зі зброєю та інвентарем до рук січовиків (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083).

Подібна ситуація трапилася у с. Сокирниці Хустського округу: «15 березня 1939 року прийшов на жандармську дільницю у Сокирниці командир місцевої організації Січ із декількома членами організації та зажадав видати їм зброю для виконання охоронної та гарнізонної служби. Водночас решта членів організації зібралися перед станцією, очікуючи на закінчення переговорів. Коли ж було неможливо зв'язатися з командуванням, цій організації були видані гвинтівки, ремені, сумки, кулемет та набої, що були на станції» (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083).

У с. Вишня Шарда (зараз с. Широке Виноградівського р-ну) відділ січовиків чисельністю 120 осіб під керівництвом місцевого вчителя Івана Вереша отримав зброю від відділу жандармів (10 чол.), що на чолі з українцем штабним ротмістром Химинцем відступала із Чингави (сучасна Боржава) на Хуст. Залишена зброя (1 легкий кулемет, 9 гвинтівок, 8 автоматичних пістолетів та 5 ручних гранат) стала переконливим аргументом згодом під час роззброєння січовиками сотні чехословацьких військ, що відступала із Великих Ком'ят. Завдяки акції було здобуто додатково 3 важкі кулемети та велику кількість крісів, ручних гранат, револьверів та набоїв (*Свобода*, 1939d, с. 2).

Напади на колони чехословацьких військ і поліції часом набували форм полювання. Так, на відтинку шляху між Іршавою та Хустом групу службовців фінансової сторожі та StOS (60–70 осіб) у кількох місцях намагався атакувати озброєний відділ сі-

човиків із 25-ти осіб, який під прикриттям ночі з 15 на 16 березня 1939 р. таки роззброїв авангард чехів по дорозі у с. Липча Хустського округу (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083). Водночас у с. Драгово цього ж округу чехословацькі жандарми були роззброєні натовпом селян у кількості 300 осіб.

Подекуди акції із роззброєння супроводжувалися збройними сутичками та жертвами, які можна розглядати як продовження українсько-чеського конфлікту 13–14 березня 1939 р. Ще напередодні 14 березня 1939 р. окружна команда ОНОКС у Воловому на чолі з комендантом Степаном Фігурою розробила детальний план роззброєння чехословацьких військ і підрозділів прикордонної охорони у Волівському окрузі. Після початку кровопролитних сутичок у Хусті за наказом Головної Команди цей план був відразу. Відтак протягом 14–15 березня 1939 р. гарнізон Карпатської Січі в Торуні на чолі з чотарем Степаном Гинилевичем («Дубиком») у кількості 25 січовиків за підтримки місцевих селян провів роззброєння відділів фінансової сторожі та жандармерії у Торуні (16 осіб), Прислопі (14 осіб), Лопушному, Репинному та Майдані (6 осіб). «О 12-й годині [14 березня – О.П.] дільниця зазнала нападу членів Карпатської Січі, які були озброєні пістолетами та гвинтівками Маузера, – пригадував торунський жандарм Йозеф Трукал. – Вони нас роззброїли та ув'язнили у приміщенні парафіяльного приходу, де розташовувався січовий гуртожиток. Тут ми перебували до 15 березня 1939 р., коли були звільнені о 14 год. (...) З нашого боку не чинилося жодного опору через значну перевагу членів Карпатської Січі» (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083).

Після роззброєння жандармів у Торуні січовики при допомозі півсотні місцевих озброєних селян вирушили до Прислопа, де вступили у сутичку з місцевим відділом жандармерії. Перестрілка тривала понад шість годин, у результаті чого загинуло по двоє осіб з кожного боку й отримали поранення двоє (Гренджа-Донський, 1987, с. 240; Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083). «Хтось вистрілив у вікно нашої кімнати, лампа розлетілася і впала на підлогу, – оповідав чеський жандарм Адольф Хайжек, що служив у

Прислопі. – Коли я виглянув зі дільниці, фінансисти вже стріляли з кулеметів, гвинтівок і кидали гранати. Ми чули болісні стогони та крики про допомогу з помешкання фінансового службовця Андрашка, який був поранений, лежачи там. За хвилину з його помешкання вибіг січовик з пістолетом в руках, я вистрілив у нього з гвинтівки, після цього зав'язалася коротка перестрілка, був поранений в ногу фінансист Йозеф Буцек. Через втрати і відсутність іншого виходу, ми почали махати білим прапорцем (...) За хвилину почувся оклик: «Залишити зброю на дільниці й вийти всім на вулицю». Я залишив свою гвинтівку на ліжку і вийшов з останніми жандармами зі дільниці. Тут до мене підскачав січовик і почав стягувати ремінь, шолом та обшукувати кармани. Я мав при собі одну наступальну гранату, пачку набоїв до легкого кулемету, 500 корун та кишеньковий ніж. Це все від мене відібрали, а в якості подяки я отримав від одного січовика кілька ляпасів та два удари ліктем в груди» (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č. 12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083).

У результаті сутички у полон до січовиків потрапили 14 жандармів і службовців фінансової сторожі. При цьому було реквізовано великий арсенал зброї та амуніції: 290 гвинтівок, 15 легких і 1 важкий кулемет, 65 револьверів, 25 гранатометів, 62 протигазні маски, 600 гранат, 62 шоломи, 600 набоїв до пістолетів, 60 тис. набоїв до гвинтівок, 12 тис. протитанкових куль, 2 вантажні машини та інше технічне знаряддя. Частина зброї вдалося переправити за допомогою зв'язкових до Хуста. Після цього січовики провели набір добровольців у селах Торунь, Новоселиця, Ляховець, Бистрий і Майдан, внаслідок чого було сформовано дві сотні (загалом 400 осіб), куди записалися здебільшого колишні вояки австро-угорської армії (*Карпатська Україна в боротьбі*, 1939, с. 51, 76–78; Белей, 2005, с. 8–10).

Чехословацький гарнізон у Воловому, дізнавшись про заворушення у Торуні, вислав для визволення полонених жандармів дві роти війська. Січовики вдалися до хитрощів, перевдягнулися у чехословацьку уніформу та звели поблизу Лопушного барикади з кількома кулеметними гніздами. Це дало змогу ввести чехів в оману та захопити їх зненацька вогнем із засідки. У результаті сутички було легко поранено кількох вояків і вбито командира чоти Степана Рошка із 45-го піхотного полку (Holub, 1987,

s. 181; Гренджа-Донський, 1987, с. 241; *Свобода*, 1939а, с. 2; *Карпатська Україна в боротьбі*, 1939, с. 108; VNA, fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 16318, sign. 48 4/11, k. 13023).

«Десь біля восьмої години вже здалека почулось гуркотіння тяжких військових вантажних авт, із-за кривулі засвітили рефлектори. Перед барикадами авто нагло стали, на них можна було бачити до трста люда, польово озброєних вояків, у шоломах. Та поки ті ще вспіли злізти з авт, січовий рій освітив авта ракетами, десятка січових скорострільів затаракотіла, градом сипались кулі у ворога. Військо повискакувало із самоходів у ярки і почало відстрілюватися. Але третина війська полягла при першому скорострільному барабанному вогні, між ними і сам комендант цієї чеської карної експедиції» (Гренджа-Донський, 1987, с. 241), – писав у своєму щоденнику журналіст і письменник Василь Гренджа-Донський.

Українські мемуарні джерела говорять про 20–100 загиблих чехословацьких вояків у бою між Лопушним і Торунем (*Свобода*, 1939а, с. 2; *Карпатська Україна в боротьбі*, 1939, с. 108), натомість як за чеськими даними безповоротні втрати останніх становили лише двоє вбитих (VNA, fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 16318, sign. 48 4/11, k. 13023). Як би там не було, чехословацькі війська зазнали поразки і були змушені повернутися до Волового, звідки невдовзі розпочали евакуацію в Румунію. 15 березня 1939 р. до них приєдналися 22 торунські жандарми, звільнені січовиками з полону. Влада у Волівському окрузі на короткий час перейшла до окружної команди Карпатської Січі на чолі зі Степаном Гинилевичем.

У с. Верхні Верецьки, округ Воловець, загін січовиків у кількості 100 осіб, озброєний гвинтівками, ручними гранатами й легким кулеметом, роззброїв чотирьох жандармів, які евакуювалися до Польщі (VNA, fond MV I, SR (1075-2), inv. č. 12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083).

Водночас у с. Колочава, округ Волове, роззброєння проходило безкровно: чехословацькі жандарми добровільно склали зброю та виїхали з населеного пункту, а покинуті казарми зайняли січовики, які перейняли охорону громадського порядку у селі (Аржевітін, 2013, с. 794). За подібним сценарієм відбувалася

передача зброї у с. Синевирська Поляна (VNA, fond MV I, SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083).

Сутички з чехословацькими військами відбувалися також біля румунського кордону. Після обіду 16 березня 1939 р. поблизу Сокирницької головної колони чехословацьких військ була обстріляна з легкої зброї чотою січовиків, внаслідок чого був смертельно поранений стражмістр із Ромочевиці Вацлав Форт. У відповідь на це два чехословацькі броневих автомобілі відкрили вогонь, придушивши бойові позиції нападників поблизу залізничного насипу. У сусідньому селі Буштино січовиками був застрелений командир відділення StOS Сасово верховний стражмістр Мірослав Коцоурек. У відповідь чехословацькі війська відкрили вогонь із важких кулеметів і артилерії по місцевій синагозі, в якій засіли члени ОНОКС із легким кулеметом, та після тригодинної перестрілки розпоростили їх (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č.12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083; VNA, fond MNO, HS, oper. oddel. 3, inv. č. 5597, kart. 24; Lášek, 2008, s. 157, 205, 223, 238; «Інтерв'ю з Миколою Паращанцем», 2011). Деякі дослідники помилково вважають знищення синагоги у Буштині антисемітською акцією карпатських січовиків (Елинек, 2010, с. 303), хоча, як видно із наведеного опису, бій не мав нічого спільного з ворожістю до євреїв.

У румунських військових донесення за 16 березня 1939 р. повідомлялося, що організація «Січ» була озброєна та перебрала підтримання порядку на територіях, з яких евакуювалися чеські війська, а деякі групи січовиків на румунському кордоні постійно відкривали вогонь по чехословацьких військах, намагаючись завадити їхньому переходові на територію Румунії. У відповідь останні були змушені відправити моторизовані підрозділи, щоб вигнати звідти січовиків (Grad, 2007, p. 230).

Покидаючи Карпатську Україну, чехи переважно не чинили спротиву, не бажаючи безглуздо проливати кров у ситуації, коли Чехо-Словаччина вже припинила існування. Зокрема, член Карпатської Січі Євген Стахів («Макальондра») пригадував, як йому разом із двома молодими січовиками вдалося без особливих труднощів роззброїти у Тячеві групу чехословацьких жандармів і прикордонників, що відступали в Румунію. Після цього був оголошений набір добровольців у Карпатську Січ: у стислий

термін було сформовано невеликий відділ із 25 осіб, серед яких виявилось навіть 12 циган, яких озброїли чехословацькою зброєю. На в'їзді до міста тячівські січовики побудували дві лінії барикад, якими заблокували колону чехословацьких військ, що відступали. Останні погодилися скласти зброю й передали кілька вантажівок, які згодом за допомогою підступу змогли повернути собі назад (Гогун, 2004, с. 453–455). Після полудня 15 березня 1939 р. тячівська січова команда на чолі з сотником Степаном Миколином захопила також окружне командування жандармерії у місті. Втім, позиції тут січовики утримували недовго, позаяк уже наступного дня були атаковані місцевими угорцями, які, отримавши зброю від чехословацьких військ, захопили владу у місті, а отже, українці були змушені з боями відступити за Тячево (Штендера, 1989, с. 142).

Виконуючи розпорядження президії Міністерства внутрішніх справ Карпатської України та начальника крайової жандармерії В. Ваки, що було оголошене по радіо у другій половині 15 березня, більшість чехословацьких жандармських дільниць у Тячівському окрузі мирно передали свою зброю разом з інвентарем до рук Карпатської Січі й покинули місця дислокації для подальшого переходу в Румунію. Подібні вказівки з Хуста отримали також підрозділи жандармерії у Хустському, Іршавському, Волівському та Рахівському округах. Зокрема, зафіксовані факти добровільної передачі чехами влади та зброї Карпатській Січі у Горінчово, Березово, Нижній Бистрий Хустського округу, Широкий Луг та Німецька Мокра Тячівського округу, Ясіня та Рахівського округу, Колочава та Синевирська Поляна Волівського округу (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č. 12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083; Белей, 2005, с. 19–20; Аржевітін, 2013, с. 779, 794; *Народня воля*, 1964).

У с. Кваси на Рахівщині місцевий відділ січовиків на чолі з підполковником Армії УНР Антоном Кущинським, озброївшись мисливськими рушницями та револьверами, без опору роззброїв станцію чехословацької жандармерії, обмундирувавши в такий спосіб бойову соту (Кущинський, 1981, с. 94, 121–122). За свідченнями члена SOS Йозефа Гладіка, станом на 15 березня 1939 р. січовики майже повністю контролювали ситуацію у цілому Рахівському окрузі, зайнявши головні лінії комунікації. Після здо-

буття значної частини зброї вони атакували жандармські дільниці і поодиноких чеських правоохоронців і фінансових охоронців. Сам Й. Гладік по дорозі з Рахова до станції Устеріки, що розташовувалася на околицях міста, декілька разів став жертвою таких атак, відбиваючись ручними гранатами від нападників, які стріляли у нього з пістолетів (ABS, Brno-Kanice, sygn. A 15, inv. č. 64, kr. 42, s. 777).

Уранці 15 березня 1939 р. уряд у Хусті звернувся до Головного штабу у Празі з проханням не евакуювати з території краю чехословацьких військовослужбовців української національності, плануючи залучити їх до комплектування новостворених збройних сил Карпатської України. Однак після полудня вже з окупованого нацистами Головного штабу надійшла відповідь з порадою звернутися з цього питання до німецького консульства в Хусті (Holub, 1969, s. 48–49). Наступного дня представник уряду Карпатської України у Празі Вікентій Шандор передав листа до штабу німецької армії у новоутвореному протектораті Богемія і Моравія із проханням звільнити зі служби в чехословацькій армії вихідців із Підкарпаття та транспортувати їх додому (Shandor, 1997, p. 120). Звернення було залишено без відповіді.

Тим часом, відгукнувшись на заклик Начальної Команди, русини-українці самовільно покидали чехословацьку армію та зі зброєю вливалися до лав Національної Оборони Карпатської України. Їм одягали синьо-жовті пов'язки на ліву руку, або білі опаски на шапку, й вони разом зі січовиками та іншими добровольцями брали активну участь в обороні краю (*Карпатська Україна в боротьбі*, 1939, с. 113). Про подібні факти зокрема згадував штабний стражмістр SOS Ян Ганак: «Вояки та представники колишньої поліції, жандармерії та фінансової охорони, які ототожнювали себе з ідеєю Української держави, втекли до своїх. З нашого відділення втік стрілець з кулеметом» (ABS, Brno-Kanice, sygn. A 15, inv. č. 64, kr. 42, s. 742). Очевидно, що такі випадки не набули масового характеру, однак не можна погодитися з авторами монографії «Березень 1939», які стверджували, що спроби січовиків залучити на свій бік закарпатських військовослужбовців не мали успіху (John, Kliment, & Nakládal, 2004).

Аби уникнути сутичок з лояльними до нової влади чехословацькими військовими, українське командування 15 березня

1939 р. видало таке розпорядження: «Дійшло до відома Головної Команди Збройних Сил Карпатської України, що непокликані люди роззброюють чеські військові частини. Оцим забороняється якнайгостріше арештувати тих чеських старшин, підставшин і вояків, що мають на шапках білі опаски, бо вони поставили себе до розпорядимости міністерства народньої оборони» (*Новий час*, 1939, с. 3).

Подекуди українські військові з чехословацької армії навіть допомагали січовикам проводити роззброєння чехів, як зокрема це сталося 15 березня 1939 р. у Буштино, де командир підрозділу фінансової сторожі українського походження, посилаючись на наказ командира батальйону StOS підполковника Антоніна Земана, зажадав від місцевої жандармерії скласти всю зброю. «У той час, коли ми передавали зброю цьому командирі фінансової сторожі, нашу жандармську дільницю оточили 70 галицьких січовиків, озброєних легким кулеметом та гранатами, які нас повністю роззброїли», – пригадував жандарм Йозеф Фарнік (Národní archiv v Praze, fond MV I – SR (1075-2), inv. č. 3234/40, k. č. 26278).

Висновки. Аналіз джерел з чеських архівів та спогадів українських учасників подій дає підстави стверджувати, що акції з роззброєння чехословацьких підрозділів членами Карпатської Січі 14–16 березня 1939 р. в умовах розгортання наступу угорської армії набули характеру масштабної операції, що проводилася за наказом начальника штабу Національної Оборони Карпатської України полковника Михайла Колодзінського. Паралельно з бойовими діями проти угорців, у тилу Карпатської України розгорнулося справжнє протистояння між чехословацькими військами, що відступали, прикордонниками та жандармами, з одного боку, та новоствореними відділами Національної Оборони за зброю, амуніцію та обмундирування.

Роззброєння проходило за декількома сценаріями: 1) шляхом добровільної передачі зброї і влади на місцях січовикам за наказом вищого командування; 2) шляхом домовленостей між українськими та чехословацькими офіцерами; 3) збройних сутичок і протистояння. Роззброєння відбувалось у надзвичайно короткий проміжок часу перед самим приходом гонведів та охопило майже всі округи регіону (за винятком околиць Мукачева та Сваляви). Найбільшого масштабу акції з роззброєння набули на

Воловеччині, в околицях Хуста, на Перечинщині та Великобездіяччині. Найзапекліше протистояння відбулося на Воловеччині, де між січовиками та чехами були зведені позиційні бої з жертвами, а також поблизу румунського кордону на сході краю. Ці сутички певною мірою слід розглядати як продовження чесько-українського збройного конфлікту в Хусті та його околицях 13–14 березня 1939 р.

Відібрана у чехів зброя склала левову частку арсеналу новонародженого українського війська. За найбільш скромними підрахунками, в результаті згаданих акцій карпатські січовики здобули понад тисячу гвинтівків, кілька десятків кулеметів, чимало гранат, амуніції та обмундирування, зокрема металеві шоломи, які стали незамінними під час боїв із угорськими військами. Цим озброєнням були забезпечено щонайменше 600–800 карпатських січовиків.

Джерела та література

- Аржевітін, С.М.** (2013). *Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи*. Вінниця: Тезис.
- Балега, Ю.** (1996). Семінарист із Красного поля. *Карпатська Січ: матеріали науково-практичної конференції, присвяченій 56-й річниці Карпатської України* (Ужгород, 11–12.03.1995). (с. 134–139). Ужгород: Гражда.
- Белей, В.** (2005). *Микола Сидоряк: січовик – герой Карпатської України*. Великий Бичків.
- Буковський, І.** (2004). *Утворення і діяльність військових формувань Карпатської України (1938–1939 рр.)*. (Дис. канд. істор. наук). Національний університет «Львівська політехніка». Львів.
- Буковський, І.** (2013а). Карпатська Січ: від парамілітарного формування до національної армії. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*, 752, 160–166.
- Буковський, І.** (2013b). До історії створення Карпатської Січі. *Науковий вісник ЛНУВ МБТ імені С.З. Гіжцького*, 15, 3 (57), 4, 360–365.
- Буковський, І., & Вегеш, М.** (2002). *Славна сторінка історії українського народу (Карпатська Січ – захисник незалежності Карпато-Української держави: 1938–1939 рр.)*. Ужгород – Львів: Вид-во ЛВІ.
- Вегеш, М.** (1996а). До питання виникнення та діяльності Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*, 1 (15), 147–159. Ужгород.

- Вегеш, М.** (1996b). *Карпатська Січ: сторінки історії (1938–1939 рр.)*. Ужгород.
- Вегеш, М.** (2005). Організація Народної Оборони Карпатська Січ – збройні сили Карпатської України. В М. Вегеш, *Історія і політика. Т. 2: Історія Карпатської України. Августин Волошин – президент Карпатської України. Будівничі Карпатської України. Василь Гренджа-Донський розповідає* (с. 157–167). Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету.
- Вегеш, М.М., Делеган, М.В., Довганич, О.Д. та ін.** (2002). *Вони боролися Карпатську Україну: нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців*. М.М. Вегеш (Ред.). Ужгород: Карпати.
- Гогун, А.** (2004). *Между Гитлером и Сталиным: Украинские повстанцы*. Санкт-Петербург: Нева.
- Гренджа-Донський, В.** (1987). *Твори. Т. 8: Щастя і горе Карпатської України. Щоденник* (с. 80–293). Вашингтон.
- ДАЗО – Державний архів Закарпатської області.
- Елинек, Й.А.** (2010). *Карпатская діаспора: євреї Подкарпатської Русі і Мукачева (1848–1948)*. Ужгород: Издательство В. Падяка.
- Єфремов, С.** (2009). *Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні*. М. Мушинка (Ред.). Ужгород: Гражда.
- Інтерв'ю з Миколою Паращанцем, нар. 24.08.1921 у с. Буштино Хустського р-ну Закарпатської обл., записане 23.02.2011, інтерв'юєр Тарас Чолій. (2011). *Архів Меморіального музею «Територія терору»*.
- Карпатська Україна в боротьбі.* (1939). Відень: Видання Української Пресової Служби.
- Краснодемська, І.** (2017). «Карпатська Січ» в обороні української державності. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 53, 246–257.
- Кушинський, А.** (1981). *Закарпаття в боротьбі*. Буенос-Айрес.
- Мірчук, П.** (1968). *Нарис історії ОУН* (Т. 1). Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк.
- На зов Києва: Український націоналізм в Другій світовій війні.* (1993). Київ.
- Народня воля.* (1964, 21 травня).
- Новий час.* (1939, 17 березня).
- Новий шлях.* (1939, 1 травня).
- Свобода.* (1939а, 29 червня).
- Свобода.* (1939б, 8 серпня).
- Свобода.* (1939с, 10 серпня).
- Свобода.* (1939d, 11 серпня).

- Пагіря, О.** (2016). «Гібридна війна» Угорщини та Польщі проти Карпатської України у 1938–1939 рр. *Український визвольний рух*, 21, 292–323. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. Львів.
- Пагіря, О.** (2019). Події 13–14 березня 1939 р. в Хусті: путч, повстання чи збройний конфлікт? *Карпатська Україна – незалежна держава*: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України (Ужгород, 14–15 березня 2019). (с. 21–37). Ужгород.
- Топальський, В.** (2010). Формування Карпатської Січі та участь її підрозділів в захисті Карпатської України. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Львів, 15 квітня 2010 р.). (с. 401–406). Львів.
- Филонович, В.** (2009). *Березневі дні Карпатської України*. О. Пагіря (Упоряд.). Ужгород: Гражда.
- Штендера, Є.** (Ред.). (1989). *Літопис УПА. Т. 12: Третя Подільська Воєнна округа УПА «Лисоня»*. Торонто.
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів і управління України.
- ABS, Brno-Kanice – Archiv bezpečnostních složek, Brno-Kanice.
- Grad, C.** (2007). Maramureșul și Ucraina Subcarpatică în jocul intereselor etnice, economice și politico-strategice din Europa Centrală (1919–1940). Documente. В В. Чубота, Т. Нікоара, М. Вегеш, & Л. Горват (Ред.), *Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність* (с. 201–252). Cluj-Napoca – Satu Mare.
- Holub, O.** (1969). Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu na Podkarpatské Rusi (Karpatské Ukrajině) v březnu 1939. *Odboj a revoluce*, 7 (5), 48–49. Praha.
- Holub, O.** (1987). *Stůj! Finanční stráž*. Praha: Naše Vojsko.
- Jarnecki, M., & Kołakowski, P.** (2017). *«Українські Piemont»*. *Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938–1939*. Warszawa: Wydawnictwo: Oficyna Wydawnicza RYTM.
- John, M., Kliment, Ch.K., & Nakládal, B.** (2004). *Březen 1939*. Praha: Naše vojsko.
- Lášek, R.** (2008). *Jednotka určeni SOS (Díl třetí)*. Praha.
- Lášek, R.** (2009). Obrana Podkarpatske Rusi. *Paměť a dějiny*, 1, 21–29. Praha. Národní archiv v Praze.
- Shandor, V.** (1997). *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History*. Harvard University Press.
- Švorc, P.** (2007). *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946* (s. 242, 250). Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

VHA – Vojenský historický archive.

References

- Arzhevitin, S.M.** (2013). *Karpatska Ukraina: epokha v dobi. Peredumovy utvorennia, doba nezalezhnosti, spohady i dokumenty [Carpatho-Ukraine: the Epoch in a Day. The prerequisites of the establishment, the day of independence, memoirs and documents]*. Vinnytsia: Tezys [in Ukrainian].
- Baleha, Yu.** (1996). Seminaryst iz Krasnoho polia [A Seminarian from the Krasne Pole]. *Karpatska Sich: materialy naukovy-praktychnoi konferentsii, prysviachenii 56-ii richnytsi Karpatskoi Ukrainy (Uzhhorod, 11–12.03.1995) – The Carpathian Sich: materials of Scientific and Practical Conference, dedicated to the 56th anniversary of Carpatho-Ukraine (Uzhhorod, 11–12.03.1995)*. (pp. 134–139). Uzhhorod: Grazhda [in Ukrainian].
- Belei, V.** (2005). *Mykola Sydoriak: sichovyk – heroj Karpatskoi Ukrainy [Mykola Sydoriak: the Sich rifleman and Carpatho-Ukraine's hero]*. Velykyi Bychkiv [in Ukrainian].
- Bukovskyi, I.** (2004). *Utvorennia i diialnist viiskovykh formuvan Karpatskoi Ukrainy (1938–1939 rr.) [The Creation and Activities of Carpatho-Ukraine's Military Formations (1938–1939)]*. (Candidate's thesis). Natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnika». Lviv [in Ukrainian].
- Bukovskyi, I.** (2013a). *Karpatska Sich: vid paramilitarnoho formuvannia do natsionalnoi armii [The Carpathian Sich: From the Paramilitary Formation to the National Army]*. *Visnyk natsionalnogo universytetu «Lvivska politekhnika» – Bulletin «Lvivska Politekhnika» National University*, 752, 160–166 [in Ukrainian].
- Bukovskyi, I.** (2013b). *Do istorii stvorennia Karpatskoi Sichi [On the history of the creation of the Carpathian Sich]*. *Naukovyi visnyk LNUV MBT imeni S.Z. Gzhytskoho – Scientific Bulletin of Lviv Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies*, 15, 3 (57), 4, 360–365 [in Ukrainian].
- Bukovskyi, I., & Vehesh, M.** (2002). *Slavna storinka istorii ukrainskoho narodu (Karpatska Sich – zakhysnyk nezalezhnosti Karpato-Ukrainskoi derzhavy: 1938–1939 rr.) [A Glorious Page in the History of the Ukrainian People (the Carpathian Sich – the defender of the independence of the Carpatho-Ukrainian state: 1938–1939)]*. Uzhhorod–Lviv: Vyd-vo LVI [in Ukrainian].
- Vehesh, M.** (1996a). *Do pytannia vynyknennia ta diialnist Orhanizatsii Narodnoi Oborony Karpatska Sich (1938–1939 rr.) [On the Issue of Creation and Activities of the Carpathian Sich National Defence Organi-*

- zation (1938–1939)]. *Naukovyi zbirnyk Tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi – Scientific collection of Prosvita society in Uzhhorod*, 1 (15), 147–159. Uzhhorod [in Ukrainian].
- Vehesh, M.** (1996b). *Karpatska Sich: storinky istorii (1938–1939 rr.) [The Carpathian Sich: Pages of History (1938–1939)]*. Uzhhorod [in Ukrainian].
- Vehesh, M.** (2005). Orhanizatsiia Narodnoi Oborony Karpatska Sich – zbroini syly Karpatskoi Ukrainy [The Carpathian Sich National Defence Organization – the Armed Forces of Carpatho-Ukraine]. In M. Vehesh, *Istoriia i polityka. T. 2: Istoriia Karpatskoi Ukrainy. Avhustyn Voloshyn – prezident Karpatskoi Ukrainy. Budivnychi Karpatskoi Ukrainy. Vasyl Hrendzha-Donskyi rozpovidaie – History and Politics. Vol. 2: The History of Carpatho-Ukraine. Avgustyn Voloshyn – the President of Carpatho-Ukraine. The founders of Carpatho-Ukraine. Vasyl Hrendzha-Donskyi narrates* (pp. 157–167). Uzhhorod: Vydavnytstvo Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu [in Ukrainian].
- Vehesh, M.M., Delehan, M.V., Dovhanych, O.D. et al.** (2002). *Vony boronyly Karpatsku Ukrainu: narysy istorii natsionalno-vyzvolnoi borotby zakarpatskykh ukraintiv [They Defended Carpatho-Ukraine: The Essays to the History of the National Liberation Struggle of Transcarpathian Ukrainians]*. M.M. Vehesh (Ed.). Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
- Gogun, A.** (2004). *Mezhdru Gitlerom i Staliny: Ukrainskie povstantcy [Between Hitler and Stalin: the Ukrainian Insurgents]*. Sankt-Peterburg: Neva [in Russian].
- Hrendzha-Donskyi, V.** (1987). *Tvory. T. 8: Shchastia i hore Karpatskoi Ukrainy. Shchodennyk [Writings. Vol. 8: Happiness and Grief of Carpatho-Ukraine. Diary]*. (pp. 80–293). Vashynhton [in Ukrainian].
- DAZO – Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti [The State Archives of Transcarpathian Oblast] [in Ukrainian].
- Elinek, I.A.** (2010). *Karpatskaia diaspora: evrei Podkarpatskoi Rusi i Mukacheva (1848–1948) [The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo]*. Uzhgorod: Izdatelstvo V. Padiaka [in Russian].
- Yefremov, S.** (2009). *Boi 14–15 bereznia 1939 roku na Karpatskii Ukraini [The fighting of 14–15 March 1939 in Carpatho-Ukraine]*. M. Mushynka (Ed.). Uzhhorod: Grazhda [in Ukrainian].
- Interviu z Mykoloiu Parashchantsem, nar. 24.08.1921 u s. Bushtyno Khusetskoho r-nu Zakarpatskoi obl., zapysane 23.02.2011, interviuer Taras Cholii [Interview with Mykola Parashchynets, born 24.08.1921 in Bushytyno, Khust district, Transcarpathian Oblast, recorded 23.02.2011, inter-

- viewer Taras Choli]. (2011). *Arkhiv Memorialnoho muzeiu «Terytoriia teroru» – Territory of Terror Memorial Museum Archives* [in Ukrainian].
- Karpatska Ukraina v borotbi [Carpatho-Ukraine in the Fighting]*. (1939). Viden: Vydannia Ukrainskoi Presovoi Sluzhby [in Ukrainian].
- Krasnodemska, I.** (2017). «Karpatska Sich» v oboroni ukrainskoi derzhavnosti [«The Carpathian Sich» in the defence of the Ukrainian statehood]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna – Bulletin of Lviv University. History Series*, 53, 246–257 [in Ukrainian].
- Kushchynskyi, A.** (1981). *Zakarpattia v borotbi [Transcarpathia in the Fight]*. Buenos-Aires [in Ukrainian].
- Mirchuk, P.** (1968). *Narys istorii OUN [The Essays to the History of the Organization of Ukrainian Nationalists]*. (Vol. 1). Miunkhen – London – Niu-York [in Ukrainian].
- Na zov Kyieva: Ukrainskyi natsionalizm v Druhii svitovii viini [On Call of Kyiv: Ukrainian Nationalism in WWII]*. (1993). Kyiv [in Ukrainian].
- Narodna volia [People's will]*. (1964, May 21) [in Ukrainian].
- Novyi chas [New time]*. (1939, March 17) [in Ukrainian].
- Novyi shliakh [The New Way]*. (1939, May 1) [in Ukrainian].
- Svoboda [Freedom]*. (1939a, June 29) [in Ukrainian].
- Svoboda [Freedom]*. (1939b, August 8) [in Ukrainian].
- Svoboda [Freedom]*. (1939c, August 10) [in Ukrainian].
- Svoboda [Freedom]*. (1939d, August 11) [in Ukrainian].
- Pahiria, O.** (2016). «Hibrydna viina» Uhorshchyny ta Polshchi proty Karpatskoi Ukrainy u 1938–1939 rr. [«Hybrid warfare» of Hungary and Poland against Carpatho-Ukraine in 1938–1939]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh – Ukrainian Liberation Movement*, 21, 292–323. Instytut ukraїnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. Lviv [in Ukrainian].
- Pahiria, O.** (2019). Podii 13–14 bereznia 1939 r. v Khusti: putch, povstannia chy zbroinyi konflikt? [Development on 13–14 March 1939 in Khust: a Putsch, an Uprising or an Armed Conflict?]. *Karpatska Ukraina – nezalezhna derzhava: materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii, prysviachenoї 80-richchiu proholoshennia nezalezhnosti Karpatskoi Ukrainy (Uzhhorod, 14–15 bereznia 2019) – Carpatho-Ukraine – an independent state: Proceedings of International Scientific Conference marking the 80th anniversary of the proclamation of the Independence of Carpatho-Ukraine (Uzhhorod, March 14–15, 2019)*. (pp. 21–37). Uzhhorod [in Ukrainian].
- Topalskyi, V.** (2010). Formuvannia Karpatskoi Sichi ta uchast yii pidroz-diliv v zakhysti Karpatskoi Ukrainy [The Formation of the Carpathian

- Sich and the Participation of its Units in the Defence of Carpatho-Ukraine]. *Voienna istoriia Halychyny ta Zakarpattia: materialy Vseukrainskoi naukovoï viiskovo-istorychnoi konferentsii* (Lviv, 15 kvitnia 2010 r.) – *Military History of Galicia and Transcarpathia: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Military History Conference* (Lviv, April 15, 2010). (pp. 401–406). Lviv [in Ukrainian].
- Fylonovych, V.** (2009). *Bereznevi dni Karpatskoi Ukrainy [The March Days of Carpatho-Ukraine]*. O. Pahiria (Comp.). Uzhhorod: Hrazhda [in Ukrainian].
- Shtendera, Ye.** (Ed.). (1989). *Litopys UPA. T. 12: Tretia Podilska Voienna okruha UPA «Lysonia» [Litopys UPA. Vol. 12: The Third Podil Military District UPA «Lysonia»]*. Toronto [in Ukrainian].
- TsDAVO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine] [in Ukrainian].
- ABS, Brno-Kanice – Archiv bezpečnostních složek, Brno-Kanice [Security Services Archives, Brno-Kanice] [in Czech].
- Grad, C.** (2007). Maramureșul și Ucraina Subcarpatică în jocul intereselor etnice, economice și politico-strategice din Europa Centrală (1919–1940). Documente [Maramures and Subcarpathian Ukraine in the Play of Ethnic, Economic and Political Strategic Interests in Central Europe (1919–1940). Documents]. In V. Chubota, T. Nikoara, M. Vehesh, & L. Horvat (Eds.), *Rumunsko-ukrainski vidnosyny. Istoriia ta suchasnist – Romanian-Ukrainian relations. History and Present* (pp. 201–252). Cluj-Napoca – Satu Mare [in Romanian].
- Holub, O.** (1969). Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu na Podkarpatské Rusi (Karpatské Ukrajině) v březnu 1939 [The fighting of the Czechoslovak Army and Units of the State Defence Guard in Podkarpatska Rus (Carpatho-Ukraine) in March 1939]. *Odboj a revoluce – Resistance and Revolution*, 7 (5), 48–49. Praha [in Czech].
- Holub, O.** (1987). *Stůj! Finanční stráž [Halt! The Financial Guard]*. Praha: Naše Vojsko [in Czech].
- Jarnecki, M., & Kołakowski, P.** (2017). «Ukraiński Piemont». *Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938–1939 [«The Ukrainian Piedmont». Zakarpacka Ruś during the Period of Autonomy 1938–1939]*. Warszawa: Wydawnictwo: Oficyna Wydawnicza RYTM [in Polish].
- John, M., Kliment, Ch.K., & Nakládál, B.** (2004). *Březen 1939 [March 1939]*. Praha: Naše vojsko [in Czech].
- Lášek, R.** (2008). *Jednotka určení SOS [Emergency Unit SOS]*. (Vol. 3). Praha [in Czech].

- Lášek, R.** (2009). Obrana Podkarpatske Rusi [The Defence of Podkarpatska Rus]. *Paměť a dějiny – Memory and History*, 1, 21–29. Praha [in Czech]. Národní archiv v Praze [The National Archives in Prague] [in Czech].
- Shandor, V.** (1997). *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History*. Harvard University Press.
- Švorc, P.** (2007). *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946 [Charming Land. Podkarpatská Rus 1918–1946]*. (p. 242, 250). Praha: Nakladatelství Lidové noviny [in Czech].
- VHA – Vojenský historický archive [The Military History Archives] [in Czech].

Стаття надійшла до редакції 10.11.2019